

ДУХЪТ НА КОНСТИТУЦИЯТА

Доц. д-р Масис Хаджолян

“Духът на законите” – така озаглави книгата си Шарл Монтескьо четиридесет години преди началото на Великата френска революция. Живко Сталев пише, че “нормативните актове подлежат на тълкуване в духа на Конституцията” [1]. К. Коркунов говори за “духа на правната система” [2]. Идеята за “тълкуване законите съгласно духа на Конституцията” е вложена и от Александър Хамилтън в негова статия от известните “Записки на федералиста” още през 1787–88 г. [3]. Борис Спасов също отбелязва, че “Законът има дух” [4]. Проблемът е, че авторите не са коментирали това свое твърдение, не са разкрили неговото съдържание. Какво може да се каже за него сега?

Самото поставяне на въпроса показва, че правото като обща мяра на поведение в обществото има не само обективна страна. Освен че е система, която обхваща нормативните и други правни актове, то представлява едно социално явление, което се включва в съзнанието на правните субекти, предизвиква и формира отношение към правните правила и правоприложението, а чрез тях и към държавната политика и цялата обществена реалност. Няма друга съвременна регулативна социална система (морал, религия, корпоративни норми, обичаи), която да създава такова силно индивидуално и колективно съпреживяване, както правото. Основната причина за тези емоции е, че правото организира, направлява и контролира най-важните, определящите, страни на обществените отношения. Освен това то се налага едностранно, със самото създаване на правния акт. В него няма диалогизъм – обсъждането му е в предходната фаза, в процеса на

неговото приемане. Докато е в действие, трябва да се прилага, ако лицата не искат да получат статус на правонарушители и да търпят неблагоприятните последици от това. Правото предопределя състоянието и чувствата на свободния човек. Максимално пестеливо, но дълбоко съдържателно, Шарл Монтескьо дава отговор на този въпрос: “Свободата е правото да вършиш всичко, което законите позволяват.” Той добавя: “И ако някой гражданин може да прави това, което е забранено от законите, той не би разполагал със свобода, тъй като останалите биха правили същото” [5]. Тази негова правдива мисъл, макар и своеобразно, е изразена в Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. във Франция със следното: “Законът забранява само онези действия, които са вредни за обществото. Всичко, което не е забранено от закона, е позволено; никой не може да бъде наказан за това, което законът не забранява” [6]. Това показва, че истински свободен е този, който уважава законността и живее в съответствие с нея. Свободата има и един важен нюанс – нейната пределност, нейните граници, също чудесно изразени в същата Декларация: “Свободата е правото да се върши всичко, което не е във вреда на другите” [7]. Това правило е базисно за човешкото съдружие и за съществуването и развитието на гражданското общество. Затова то е намерило пряк израз и в българската Конституция (чл. 57 ал. 2).

Духът на правото и преди всичко на Конституцията като основен и върховен закон на държавата и обществото **съединява съзнанието и чувствата** на човека. В този закон той вижда правните условия и гаранции на собственото си битие. “Духът” – това е **еманация (извлечение) и обобщение на основните конституционни постулати – социални ценности, цели, принципи, правни и политически решения, работни механизми, върху които се съзижда държавата, обществото, правният**

статус на всеки гражданин. По тях страните се оприличават или разделят, показват свои особености, проявяват културната си идентичност. Съвременната цивилизация не е единна. По стечение на историческите обстоятелства и процеси европейските държави (във и извън Европейския съюз) понастоящем имат много общи политически черти. Съществените им белези са близки или тъждествени с тези от американския и отчасти от азиатския континент. Но има и други общества, често неразбираеми за останалите, със свой “дух”, отразен не само в политическите страни на живота на народите. Глобализационните процеси много бавно и трудно ще преодоляват различията. Пътят към консолидиране на културите (разбирано в широк смисъл) е еволюционен. Силовото налагане на политически режими, идеологии, обичаи и пр. е спирачка на развитието.

България има историческия шанс да стане равнопоставена част на европейската общност и с това да преодолее историческата си изостаналост (извън сферата на изкуствата) спрямо най-развитите европейски държави. Едно от условията за това е обществото да се пропие от духа на прагматизма, като отмести погледа си от братоубийствените и други вътрешноборбени периоди на нейната история след Освобождението и се поучи от опита на другите европейски държави. Френската буржоазна революция от XVIII век победи върху кръвта и костите на обезглавените десетки хиляди представители на отживелия обществен строй. Но оттогава френското общество се развива и просперира, като се справи и с конфронтационния си проблем по време на германската окупация на страната. Испания също загърби годините на гражданската война и успя да обедини нацията с разбирането, че в нея всеки се е борил, съобразно разбиранията си, за доброто на страната. Отдавна са загубени следите от религиозните сблъсъци

в Германия и други европейски държави от преди двеста години, които предизвикаха масова емиграция на проследваните в САЩ.

Друг стожер на “европеизацията” на България е именно “духът” на действащата Конституция от 1991 г., която е на равнището на съвременния конституционализъм.

Конституцията утвърждава **обществени ценности**, които имат общочовешко съдържание – свобода, мир, хуманизъм, равенство, справедливост, търпимост. Част от тях са политически, а други – морални категории. За хората от различни епохи те са били знаме. Друг е въпросът, че историческото време им е придавало различно съдържание. Относително трайно и непротиворечиво е разбирането за мира и търпимостта. От какъвто и да е идеологически ъгъл да се погледне, стремежът на човека към невойствен и мирен живот е вечен. Войната, с нейните ужасни последици, е сатанинско изобретение на духовно слабия човек да разрешава конфликти, когато това не му се отдава със силата на разума и волята. Търпимостта (верска, етническа, расова, даже идеологическа) тангира с толерантността-готовността да се приеме безконфликтно и на принципна основа “другостта” на човека.

Извеждането на обществените ценности в преамбюла (въведението) на Конституцията има силно познавателно и духовно значение. Те са пътеводителят на обществото и чрез тях всеки може да осъзнае и да почувства образа и характера на държавата и обществото, към които принадлежи. Това сближение с ценностите става още по-уверено, когато те намират реален правен израз в много от конституционните норми – например тези за равенството пред закона и против дискриминацията, гаранциите за физическата неприкосновеност на гражданите, техните

основни права, отговорността на държавата за вреди, причинени от нейни органи и длъжностни лица и пр.

Преамбюлът на Конституцията съдържа още два силни заряда, които формират нейния дух. Единият акцентира върху личността с нейните права, достойнство и сигурност, издигнати във върховен принцип. Самата изразена мисъл ясно определя (без изрично да формулира) либералната демокрация като форма на установения политически режим в страната. Другото положение е свързано с поставените пред обществото цели – да се създаде демократична, правова и социална държава. Въпреки че целепологането е насочено към държавността, неговото съдържание надхвърля този обект и обхваща още много и съществени страни на обществените отношения. Например социалната държава изисква съответна политика, насочена към социално и здравно осигуряване и подпомагане, особена закрила на отделни категории граждани, създаване на условия за пълноценно участие в пазара на труда и др. Правовата държава като понятие е синтез на законотворчество, правоприлагане и законност в поведението на правните субекти. Законите трябва да бъдат обществено необходими, справедливи и балансиращи интересите на отделните социални групи. От правоприлагащите органи се очаква обосноваване и справедливост на техните актове. Законността е принцип на всеобщо поведение и метод на действие на органите на държавното управление. Правовата държава е преди всичко регулативна и защитна и ангажира усилията на всички граждани и органи. Демократичната държава съдържа много елементи, които са открити в Конституцията. Обобщено може да се твърди, че тя е съвкупност от демократични управленски процедури, вкл. с участие на народа в управлението, и право на свободно изразено мнение. И в двете съставки се крият опасности от

показан и формален демократизъм и прикрито предрешаване на въпросите, които, при проявена управленска воля, могат да бъдат овладени.

Ореолът на държавността и връзката ѝ с гражданското общество се създават и поддържат от **конституционните норми-принципи**. От тях се извличат основополагащите идеи за народовластието, формите на държавно устройство и държавно управление, организацията на политическите, икономическите и гражданските отношения. Те формират с една ярка категоричност и прогностичност скелета на държавната власт и на другите действащи обществени сили. Сред тях челно място заемат принципите на политическия плурализъм и на разделение на властите, водещата сила на частната собственост и на свободната стопанска инициатива, условията за развитие на гражданското общество. Конституционните норми-принципи имат непосредствено действие, освен когато препращат към законодателството, създадено по тяхно изрично предписание или за тяхното изпълнение. В тези случаи, както е вече подчертавано, се изгражда правен комплекс, съставен от конституционната норма и съответните законови норми, годен за приложение [8].

Конституционните норми-принципи имат организиращ и мобилизиращ потенциал. Те са заглавни страници на последващи политико-правни решения. Например нормата за единната българска държава с местно самоуправление развива теорията за това самоуправление като израз на децентрализацията на държавната власт. Отговорността на държавата за вреди, причинени от нейни органи и длъжностни лица, е модулация на общата гражданскоправна отговорност за непозволено увреждане. Изборността на основните държавни органи формира избиращото право като подотрасъл на българското право. Разпоредбата, че собствеността е частна и публична, е правна идея, върху която се изгражда и развива

отрасъла на българското вещно право като наука и система от правни норми. Нормата за стопанско сдружаване на гражданите и юридическите лица стои в основата на търговското право и генерира стопанската енергия на огромни маси от населението. Принципът на политическия плурализъм осигурява партийното многообразие и възможността на гражданите да се самоопределят и разпределят в широкото политическо пространство като форма на участие в държавното управление.

Духът на Конституцията се усеща и възприема от нейното **работно действие** чрез създадените механизми за осъществяване на държавната власт. Принципът на разделение на властите се реализира със закрепените конституционни правомощия и взаимоотношения на отделните държавни органи. Той съставлява значителен научен и приложен интерес. Още повече, че след приемането на втората българска Конституция в края на 1947 г., в течение на 43 години, той беше заменен с принципа за единството на властта в лицето и върховенството на Народното събрание като изразител на народния суверенитет. Идеята на Шарл Монтескьо доказва своята жизненост, като се възприе и приложи в голям брой държави. Тя може да се изрази обобщено в необходимостта функциите на държавата да се осъществяват от различни органи, които да си взаимодействат и същевременно – взаимно да се контролират и да възпират властта на всяка от тях. Тази триада – взаимодействие, взаимен контрол и възпиране, създава затруднения от фактическо, процедурно и психологическо естество, но ползата от нея е несъмнена и определяща. Тя държи държавното управление нащрек, притежава значителни коригиращи възможности и не допуска условия един орган да се окаже безконтролен и фатално надмошен над останалите. Даже и при действащото парламентарно управление в България

са налице обществено-политически и държавни средства за предотвратяване и прекъсване на евентуален парламентарен диктат [9].

Най-старото и изпитано средство за реализиране на властта са мандатността и изборността чрез общонародни избори на първостепенните държавни органи – Народно събрание, президент, общински съвети. Други държавни органи също се избират, но по друг, втори порядък. Предимство на България е изборът на президента по реда на общото и пряко избирателно право. С това се формира още един център на представителната власт, който кореспондира с другите власти, без да се включва в тях, но е също с възпиращи функции. Авторитетът на президентската институция не се основава само на полученото в изборите народно доверие, но и на нейните правомощия. Българският президент има по-малко права от тези на другите сходни, парламентарни, републики. Но досега никой български президент не е претендирал тяхното разширяване. Това е знак, че и с наличните си конституционни възможности президентът може да има активна позиция в държавното управление. Социалният опит потвърждава тази теза. В теорията има гледище, че “президентските прерогативи не могат да се уреждат само с преки юридически средства, а с установяване на практика и традиции на институцията. Те запълват възникналите нормативни празнини” [10]. Това разбиране може да се оспори. Правомощията на президента са съдържателно регламентирани в Конституцията и не могат да бъдат променяни, респ. стеснявани или разширявани по обикновен законодателен ред. Друг е въпросът, че някои от тях могат да създават неясноти и да подлежат на тълкуване. Своеволното упражняване на власт винаги създава рискове за демократичното управление. А президентските правомощия са несъмнено властови – президентът ги осъществява сам или съвместно с други държавни органи.

Конституцията се отнася предпазливо към изборността на кмета на общината, като предоставя на закон да регламентира неговия избор от населението или от общинския съвет, който е органът на местното самоуправление. Понастоящем законодателството приема първия вариант, който се оказва сполучлив и не създава неразрешими проблеми. По-съществен и перспективен въпрос е възможността да се образува второ звено на местно самоуправление в лицето на избран и мандатен областен съвет и негов председател (или областен управител). Такъв български опит има в недалечното минало, има го и днес в много други европейски държави. Въпрос за обществена преценка е дали такъв орган е необходим. Но факт е, че сегашният областен управител, с помощта на областната администрация, изпълнява главно ролята на представител на правителството и осигурява провеждането на държавната политика в областта. Въвеждането на местно самоуправление на областно ниво може да се осъществи на основата на действащата Конституция, въпреки че конституционните норми в чл. 135 и 136 не са прецизни. Първо, те посочват, че територията на страната се дели на общини и области. Второ, че общината е **основната** административно-териториална единица, в която се осъществява местното самоуправление. “Основната” означава, че самоуправление може да се въведе и в друга териториална единица, каквато е областта. Трето, че е възможно да се създадат и други (освен задължителните община и област) административно-териториални единици и **органи на самоуправление в тях**. Това показва, че идеята на конституционния законодател е местното самоуправление да се разпростира задължително в общините, а в други административно-териториални единици – според преценката на законодателя.

Духът на Конституцията е може би най-осезаем и възприемлив за обществото с нейните норми за **основните права на гражданите**. В своята съвкупност те създават не само контурите, но и достатъчно (с оглед на предназначението на Конституцията) уплътненото съдържание на правното положение на гражданите. Характерно за европейските конституции е, че тези норми (заедно с конституционните принципи) са силно типизирани и това съставлява обективна черта на европейския конституционализъм. Духът на българската Конституция получава континентално измерение. Нормите за правата са широкообхватни – лични (граждански), политически, икономически, социални, културни. Към тях може да се прибави и правото на българско гражданство, което има собствена субстанция и същевременно е условие за много други конкретни права. Друга особеност е, че конституционните права съответстват на тези, които са закрепени в международните актове, основани на Всеобщата декларация за правата на човека от 1948 г. Това им дава планетарно покритие. В тях се отразява духът на новата епоха, не по-малко значим от този на Френската декларация от XVIII век.

Духът на Конституцията се извлича и от закрепените в нея органи на **съдебната власт** и допълнените от Закона за съдебната власт принципи. Дейността на съдебната власт стои близко до душевността на гражданите с това, че изразява справедливостта. Тя е вроденото чувство, неизменният стремеж на човека всеки да получи заслуженото. Справедливостта е един от лостовете на солидарността като основа на отношенията в човешкото общество. Затова тя се следи острожно във всяко проявление на държавната власт и на нейната политика. Тя действа особено емоционално в сферата на социалната антизаконна патология. Отрицателните прояви на отделни лица пряко или косвено засягат права и (или) законни интереси на

други, респ. на цялото общество. Между тях фронтът е неизбежен. Засегнатите изискват държавна закрила от правонарушителите и тяхната санкция. Доколкото тези очаквания се реализират, те определят отношението към властта и нейните конкретни носители. Съдебната власт е най-уязвимата, тъй като осъществява официален държавен арбитраж между спорещи за правото страни, установява факти с правно значение и с последици за лицата и обществото, реализира наказателната отговорност на извършители на престъпления. Тези функции се осъществяват от физически лица – юристи с тяхното индивидуално морално и правно съзнание, професионална подготовка и лични качества, които пряко въздействат върху правните им актове. Принципите за организацията и дейността на съдебната власт отчасти неутрализират тяхната субективност. Особено значение имат независимостта на органите на съдебната власт от други лица и органи, департизацията, публичността, състезателността, и инстанционността на съдебния процес, правото на защита, мотивиране на актовете, както и процесуалното задължение да се търси обективната истина. Приложението им създава различия и противоречия при приложението на държавната наказателна политика главно между органите на изпълнителната власт (полицията), прокуратурата и съда. Те се извяват при мерките за неотклонение на обвиняеми лица, както и при преценка на доказателствата относно участието, виновността и отговорностите на конкретни лица при извършени престъпления. Един от пътищата за тяхното предотвратяване и преодоляване е постигането на общо и принципно разбиране за степента на обществената опасност на определени родове и видове престъпления и за адекватните наказателноправни мерки срещу тях. Беше време, когато това се постигаше във висока степен с обобщителни постановления на Върховния съд, които уеднаквяваха съдебната практика и дисциплинираха кадрите на

съдебната власт. Няма убедителни научни и приложни основания тази положителна форма да бъде отстранена.

Обществото има добър усет към справедливостта на актовете на съдебната власт и нерядко влиза в конфликт с тях. Възможно е манипулиране на общественото мнение, играе роля и правното незнание, склонността към хиперболизиране и извращаване на фактите. Гласността в хода на досъдебното производство не винаги е полезна, особено за процесуалните действия при разследването. Положителната ѝ страна е главно по посока на ангажираността на органите на съдебната власт с конкретните случаи, повишената им служебна отговорност по тях, невъзможността за тяхното прикриване и (или) необосновано приключване. С това гласността, с цялата ѝ противоречивост, е едно средство против корупцията. Такова значение има и задължителното мотивиране на решенията на органите на съдебната власт. Много често, очевидно необосновани или постановени в нарушение на материалния или процесуалния закон техни актове могат да бъдат белег на преднамереност и заинтересованост. Затова при промяна на Закона за съдебната власт основателно беше включено изискването актовете на Висшия съдебен съвет също да бъдат мотивирани.

Духът на Конституцията пронизва цялата правна система. Това произтича от нейното върховенство и се проявява в правосъздаващата и правоприлагаща дейност на държавните органи, както и при тълкуване на самите конституционни норми, на съдържанието на нормативните актове. Така се осигурява единството и непротиворечивостта на правото. Тълкуването е средство за разкриване съдържанието на правната норма. То използва различни методи (граматически, логически, сравнителен, исторически). Но във всеки от тях витае духът на Конституцията. Изрично

или мълчаливо, тълкувателят изхожда от онези конституционни компоненти, които определят същностните черти на обществото и на неговата държавна организация.

В тълкувателния механизъм се включва съпоставката на тълкуваната норма с основните начала на българското право. Те нямат легално определение, но могат да се възприемат като принципи с общо или отраслово правно значение. Към първата категория спадат, например предимството на приетите от държавата международни актове, както и правилото, че всяко нещо, което не е забранено, е разрешено. Такива правила се формират и на основата на законите на логиката, например: “валидното изобщо е валидно и в частно си”; “съжденията не могат да си противоречат”; “който може повечето, може и по-малкото”; “специалната норма дерогира (отменя) общата”. Към тази група се причисляват и конституционните начала, включително забраната за злоупотреба с право, както и общочовешките ценности, обявени в преамбюла. Налице са и основни начала в отделни отрасли на правото. Например в наказателното право – никой не може да бъде съден за деяние, което не е било обявено от закона за престъпление по време на извършването му; принципът “non bis in idem” (никой не може да бъде съден повторно за извършеното престъпление); за всяко престъпление се прилага онзи закон, който е бил в сила по време на извършването му или най-благоприятният за дееца закон, ако до влизане на присъдата в сила са последвали различни закони. В гражданските отношения се прилага правилото за свободно определяне на съдържанието на договорите, доколкото не противоречат на повелителните норми на закона и добрите нрави; договорите имат силата на закон за тези, които са ги сключили. В международните отношения са регламентирани общите (универсални) принципи на международното право: неупотреба на

сила или заплаха със сила, ненамеса във вътрешните работи на държавите, мирно уреждане на международните спорове, равноправие и самоопределяне на народите, суверенно равенство на държавите, доброволно изпълнение на договорните задължения, непрокосновеност на границите, териториална цялост на държавите и др. В кръга на процесуалните норми са принципът за съразмерност на актовете и действията на административните органи с преследваните с тях цели и служебното начало; равенство на страните в процеса; право на защита, публичност, разкриване на обективната истина и др., голяма част от които са намерили конституционно отражение и в тях витае духът на Конституцията.

Изводът от гореизказаното е, че **духът на Конституцията не е виртуален, а има обективно съдържание**. Той е реално осезаем и има не само познавателно съдържание, но и силно психологическо въздействие върху личността.

Бележки

1. **Сталев, Ж.** Норми относно норм. Правна мисъл, кн. 2/1977.
2. **Коркунов, К.** Лекции по обща теория на правото. Част I. 1993.
3. **Медисън, Дж., Хамилтън, А., Джей, Дж.** Федералистът. 1997, с. 361.
4. **Спасов, Б.** Съставяне на правни нормативни актове. 1995, с. 37.
5. **Монтескьо, Ш.** За духа на законите. Книга единадесета, глава трета “Що е свобода”. Наука и изкуство, С., 1984.
6. **Геновски, М.** Димитровската Конституция. Приложение “Новото конституционно право”, Декларация за правата на човека и гражданина – V. 1948, с. 150.
7. Пак там.

8. **Хаджолян, М.** Държава, право, Конституция. Том втори “Конституционно правотворчество”. Унив. изд. на ВСУ „Ч. Храбър”, 2009, с. 231.
9. **Хаджолян, М.** Европейско конституционно право. 2004, с. 76.
10. **Цанков, В.** Прерогативите на президента съгласно българската Конституция от 1991 г. В: Президентът в парламентарната република. Унив. изд. на ВСУ „Ч. Храбър”, 1996, с. 40–41.